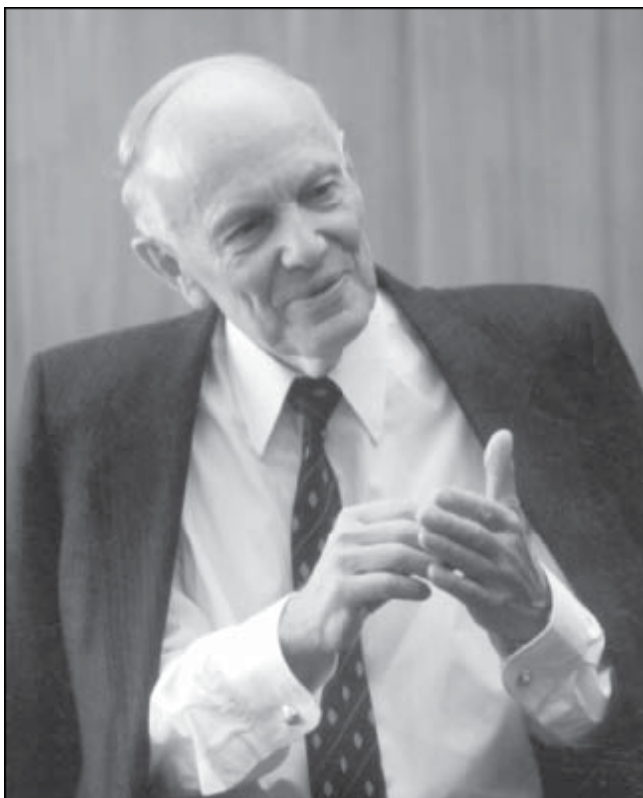

ЗНАМЕННІ ДАТИ

ОБЕРІГ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ (До 90-річчя президента НАН України академіка Б. Є. Патона)*

В один і той самий день, 27 листопада 2008 року, українські вчені, весь український народ, світова наукова спільнота відзначатимуть два знакові ювілеї: 90-річчя НАН України та 90-річчя її сьомого президента – Бориса Євгеновича Патона.

Б. Є. Патон

Дуже просто довести, що від приказки «природа відпочиває на дітях видатних людей» родинний ланцюжок чотирьох поколінь Патонів не залишає навіть цурки. Достатньо перелічити лише титули головних осіб цієї династії: О. П. Патон – консул Росії у Франції, його син Є. О. Патон – віце-президент АН УРСР, син Євгена Оскаровича Б. Є. Патон – сьомий президент Національної академії наук України (від часу створення Академії), його дочка Євгенія Борисівна – член-кореспондент НАН України, щоб зрозуміти – усе це і є творіння природи, помножене на хист і щоденну працю кожного з членів тепер уже всесвітньо відомої родини.

Але почнемо з витоків. Дідусь Бориса Євгеновича, Оскар Петрович Патон, – консул Російської імперії в м. Ніцца, де в теплу пору року збиралася майже вся верхівка Росії, де знать і представники двору володіли нерухомістю від апартаментів до палаців, де йому необхідно

* Статтю передруковано з «Вісника НАН України», 2008, № 11, с. 3-9 за згодою автора.

було повсякденно утверджувати державність, велич та могутність своєї країни, захищаючи права й гідність її громадян, поєднуючи це із залагодженням інколи гострих суперечок, непорозумінь та чвар між співвітчизниками, знаходити виходи зі складних ситуацій і долати бар'єри ментальності, а час від часу – і звичайнісінького чванства. Він був першокласним дипломатом, високоосвіченою, добре вихованою, принциповою людиною, досить стриманою щодо зовнішнього прояву почуттів.

У сім'ї, де підросло семеро дітей (п'ятеро братів і дві сестри), панували дисципліна, усвідомлене та відповідальне ставлення до обов'язків, насамперед тому, що батько не сприймав лінощів і неробства. Він наполягав, щоб удома розмовляли російською мовою, щоб діти, які народилися за кордоном, не стали іноземцями, що не знають власного роду. Це не заважало йому вимагати від дітей ретельного вивчення французької, англійської та німецької мов, за що Євген Оскарович був вдячний батькові на все життя.

Закінчивши спочатку німецьку гімназію, а потім інженерно-будівельний факультет Дрезденської політехніки, Євген Патон, за порадою батька, приймає два запрошення на одночасну роботу асистентом на кафедрі статистики споруд і мостів та конструктором проектного бюро дрезденського вокзалу. Велике бажання послужити Батьківщині приводить успішного молодого закордонного фахівця на студентську лаву Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення (ПІШС), де йому довелося багато працювати над кресленнями, а вдома вночі опанувати додаткові курси дисциплін, які в Дрездені не викладали. Узагалі необхідність вступу до ПІШС була зумовлена тим, що рівень викладання та пов'язаний із ним рівень освіти в європейських вищих навчальних закладах не задовольняв вимог Росії, яка не визнавала багатьох іноземних дипломів.

Після закінчення ПІШС Є. О. Патон почав працювати в управлінні Миколаївської залізниці, де брав участь у проектуванні шляхопроводів, міських та шосейних мостів. З 1897 року починається його педагогічна діяльність – спочатку на кафедрі Московського училища шляхів сполучення, а з 1904 і протягом наступних тридцяти років у Київському політехнічному інституті.

Починаючи викладання курсу, професор відверто і навіть різко оголошував аудиторії: «Вимагаю найсерйознішого ставлення до лекцій. Попереджаю, що на іспитах потурання від мене не чекайте. Білоручок і ледарів не люблю. Хто прийшов сюди за дипломом та красивим значком, той тут зайвий. Я хочу, щоб працьовитість і відданість науці зробили Вас справді панамі в житті. Не панамі над іншими людьми, а володарями всіх таємниць техніки, науки, природи».

У 59 років Євген Оскарович різко змінює власну долю. Вирішивши, що починати ніколи не пізно, він створює лабораторію електрозварювання, яка пізніше стане ядром нового інституту в складі АН УРСР, а в 1935 році стає фундатором кафедри електрозварювання в Київському політехнічному інституті.

Євген Оскарович розробив понад 30 проектів мостів, виховав ціле покоління інженерів, заклад основи фундаментальних досліджень у галузі електрозварювання і разом з колективом інституту розробив та впровадив в умовах війни технологію автоматичного електродугового зварювання під шаром флюсу, що дозволило силами недостатньо кваліфікованих робітників виробляти в необхідних для перемоги обсягах Т-34 – найкращий танк Другої світової війни. Апофеозом творчості Є. О. Патона став суцільнозварений міст через Дніпро в Києві, у якому поєдналися два різні прояви таланту цієї чудової людини.

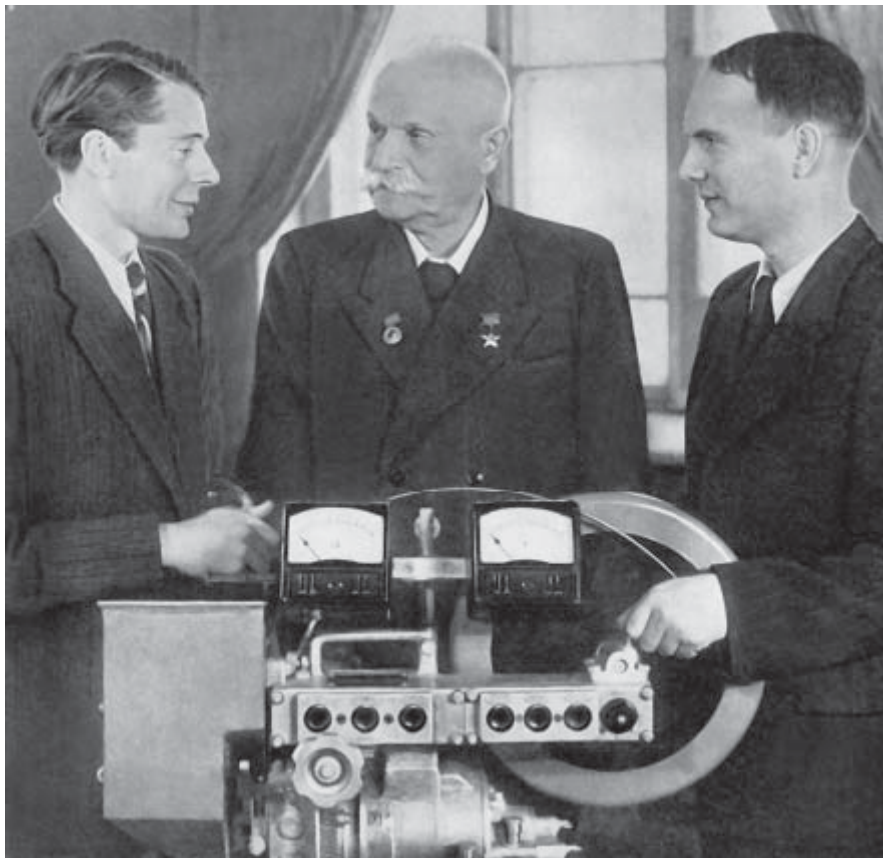
Новаторський дух, творчі та людські риси батька повною мірою успадкував його син – Борис Євгенович Патон, який уже більше як півстоліття очолює Інститут електрозварювання, створений Євгеном Оскаровичем.

Борис Євгенович закінчив Київський політехнічний інститут (КПІ) у 1941 році, свою інженерну діяльність розпочав на заводі «Красное Сормово» (м. Горький, нині Нижній Новгород), уже в дні війни був переведений до Інституту електрозварювання, який із метою безпосереднього виробництва танків евакуйовано до Нижнього Тагілу й розміщено на території Уральського вагонобудівного заводу. Для двадцятидвохлітнього Бориса Патона роки перебування інституту в заводських умовах стали великою школою життя і праці.

Борис, за освітою інженер-електрик, під час війни власноруч формував джгути проводів, монтував та налагоджував апаратуру, паяв наконечники до зварювальних кабелів, на власних плечах носив до місця монтажу все необхідне обладнання й устаткування. Згадуючи ті часи, Євген Оскарович Патон у цікавій та надзвичайно змістовній книзі «Спогади» пише: «Якось, зігнувшись у три погібелі під металевим «бубликом» проводів, Борис увійшов до цеху, звалив свій вантаж біля зварювального апарата й узявся за перервану перед цим роботу». Захопившись, не помітив, що поряд зупинився якийсь військовий. «Борисе! От так зустріч! – вигукнув той. – Що ти тут робиш?». Перед Борисом стояв його товариш по КПІ, а тепер – слухач танкової Академії, який приїхав туди на практику. «Працюю науковим співробітником в Інституті електрозварювання, – розсміявся Борис, зазначивши: – У нас усі так працюють. На своєму

горбі поєднуємо науку з практикою». І вже серйозно додав: «Без цього зараз не можна. Треба вміти діяти і головою, і руками. Ось коли так з'їси із заводським народом пуд солі, дізнаєшся, що йому від науки потрібно».

Отаким був Борис Євгенович у роки війни, таким залишається і сьогодні – серйозним і жартівливим, стриманим і веселим, суворим і бадьорим. Очоливши в 1953 році Інститут електрозварювання, він організував та розгорнув широкий спектр досліджень, що стали підґрунтям для створення й широкого застосування багатьох сучасних способів зварювання та споріднених технологій. Вагомим результатом вивчення явищ і процесів, які виникають при проходженні електричного струму через різні середовища, було розроблення нового перспективного способу електрошлакового зварювання, що, наприклад, дало можливість колишньому СРСР за відсутності вкрай необхідного пресового обладнання надвисокої потужності, на превелике здивування Заходу, серійно виготовляти танки нових поколінь.

Є. О. Патон із синами Володимиром і Борисом. 1949 р.

Почалося патентування розробок і продаж ліцензій, часто з постачанням обладнання та матеріалів у розвинені країни, включаючи США, ФРН, Францію, Канаду, Велику Британію, Японію, у яких і сьогодні визнають пріоритетну позицію Інституту електрозварювання в галузі контактного зварювання, електронно-променевих, електрошлакових та плазмово-дугових технологій.

Інститут став полігоном для відпрацювання організаційних нововведень, кошиком унікальної науково-інженерної школи. Підтверджуючи ці слова, ось що розповів мені в приватних бесідах Борис Васильович Данильченко, у недалекому минулому заступник директора з наукової роботи цього Інституту: «Працюючи поруч із Б. Є. Патоном, ми проходили своєрідну школу організаційної майстерності майже щодня. Особисто для мене найбільш яскравим враженням була робота зі створення структури міжгалузевого науково-технологічного комплексу та заходи щодо його, так би мовити, легітимізації в міністерствах СРСР. Борис Євгенович, попередньо отримавши згоду Голови Верховної Ради УРСР, розташувався у відповідному кабінеті

Постпредства УРСР у Москві й телефонами урядового зв'язку домовився з трьома міністрами про зустріч, конспективно повідомивши їх про тему нарад. Це забезпечило присутність на них усіх необхідних чиновників і дозволило, попри потужний спротив міністерської бюрократії, провести їх предметно, дуже конкретно і кваліфіковано. Ми відповідали на безліч неприємних питань і послідовно долали штучний опір опонентів. Пізно ввечері, після закінчення всіх перемовин, Б.Є. Патон сказав: «Одне, нехай дуже велике Бородіно, все ж таки краще, ніж безліч маленьких партизанських дій чиновників. Добре, що ми вистояли, я їду до Києва, а Ви?». Я відповів, що залишаюсь у Москві, щоб у міністерствах протокольні закріпити домовленості, досягнуті на нарадах. Він не сказав нічого, тільки виразно подивився на мене, але я зрозумів, що Борис Євгенович задоволений.

У Б. Є. Патона дуже важко заслужити особисту подяку, значно легше премії – від маленьких до державних. Тому за довгі роки роботи в мене, наприклад, лише дві резолюції «Дякую» та його підпис на листах, що надійшли від підприємств із позитивною оцінкою нашої роботи, а також дві премії: Державна СРСР та Ради Міністрів СРСР. От і зрозумійте, що чого варте!»

У роки «горбачовської перебудови» в лексиконі Бориса Євгеновича з'явилося цікаве висловлювання: «Демократії дотримано, перейдемо до диктатури». Вживав він його під час нарад, після вислуховування думки запрошених. Типовою ілюстрацією «переходу до диктатури» були чіткі доручення із розглядуваних питань секретареві наради з фіксацією термінів виконання, відповідальних виконавців і, за необхідності, форми звітності. Характерно, що саме такий стиль проведення нарад був і до «перебудови», доповненням стала лише згадана вище приказка. На мою думку, вона не була зайвою, тому що додатково концентрувала увагу присутніх на прийнятих рішеннях і була своєрідним барометром актуальності не тільки власних, але й почутих від присутніх думок.

У своєму житті я був присутнім на нарадах, що скликали різні керівники – від республіканських до союзних міністрів, від секретарів обкомів до секретарів ЦК КПРС. Показово, що на них завжди чітко було сформульовано мету будь-якої наради. Дуже часто від нас чекали просто думок чи підказок оптимальних рішень, нових ідей щодо виходу з глухих кутів, у яких інколи опинялися різні керівники. З повною відповідальністю можу сказати, що за двадцять років досить тісної співпраці з Б. Є. Патоном жодного разу не виникло навіть підозри щодо розгубленості чи невпевненості його як керівника. Більше того, він завжди був генератором головних ідей, а наради скликав і, гадаю, зараз скликає насамперед з метою «обкатки» власних думок і водночас збереження отієї самої демократії.

Усі рішення, прийняті на нарадах, надходили до групи контролю, їх фіксували на комп'ютерах, не залишаючи у виконавців жодного шансу на те, що доручення можна забути й не виконати. Було відпрацьовано систему поетапного контролю за виконанням із нагадуванням за тиждень до контрольного терміну. Таким був стиль патонівського керівництва. Крім безпосередньої ефективності такої системи роботи, вона була прекрасною школою зростання керівних кадрів, головним було лише бажання навчатися.

Безперечно, активна наукова, інженерна й організаційна діяльність Бориса Євгеновича в Інституті електрозварювання значною мірою сприяли тому, що, коли надійшов час обійняти в Академії наук високу президентську посаду, він був добре підготований для виконання складних і різноманітних обов'язків президента. Я був свідком того, у якій формі і якими методами йому вдавалося надзвичайно швидко, оперативної й ефективно вирішувати всі організаційні питання. Організаторський геній Бориса Євгеновича, на мій погляд, виявлявся в його глибокому усвідомленні істини, що в Академії не може бути більш і менш важливих наук, інститутів, напрямів. Пріоритет Борис Євгенович Патон шукав і шукає лише там і тоді, коли, за скромних чи мізерних матеріально-фінансових можливостей, він вимушений визначитися і прийняти рішення, якому науковому напрямку в конкретних умовах і часі слід віддати перевагу. А те, що в Академії потрібно рівномірно і постійно розвивати ботаніку, теоретичну фізику, археологію, астрономію, мовознавство та інші напрями фундаментальної науки, є для нашого президента аксіомою.

Уже впродовж перших років своєї діяльності в Президії Академії наук України Борис Євгенович відвідав здебільшого всі академічні інститути, ознайомився з їхніми науковими напрямами, оснащенням, кадрами, приміщеннями, умовами праці. На підставі досконалого вивчення стану справ в Академії президент добре орієнтувався в усіх процесах життєдіяльності її інститутів та установ. Він надзвичайно вимогливий керівник, що завжди пам'ятає про свої доручення. При зовнішній м'якості, внутрішній доброті і, безумовно, високій інтелігентності Борис Євгенович завжди залишається суворим і вимогливим, коли йдеться про ретельне виконання поставлених завдань. Він не задовольняється напівзаходами, а завжди дуже високо піднімає планку вимог, будучи не педантом, а радше людиною широкої душі. Про це свідчать і його завше зосереджений і дещо іронічний погляд, і тепла та поблажлива усмішка.

Хочу також підкреслити, що мені імпонують і подобаються стиль і манера президента спілкуватися з людьми, яку б посаду вони не займали. З його боку це завжди демократизм, простота, доступність, людська гідність і цілковита рівність зі співрозмовником. Оскільки будь-яке питання, скажімо в ЦК партії чи в Раді Міністрів, чи в Президії Академії, здебільшого вирішує не один керівник, а ціла група відповідальних працівників, то в повсякденній роботі доводиться налагоджувати контакти з ними всіма. Наприклад, відвідуючи ЦК партії, а це в процесі роботи доводилося робити досить часто, він зазвичай розпочинав візит із завідувачів секторів, потім відділу науки, далі заходив до секретаря ЦК, а останнім був кабінет першого секретаря В. В. Щербицького. Повертаючись від першої особи країни, Борис Євгенович знову заходив до завідувачів відділів та секторів, з якими обговорював зміст і результати візиту, разом із ними накреслюючи нові плани. Видатний учений, талановитий інженер, геніальний організатор науки і виробництва, мудра, порядна, з величезним авторитетом людина, досвідчений і вишуканий дипломат, доброзичливий і уважний до кожного, Борис Євгенович Патон позитивно впливає на співробітників, для яких він завжди є прикладом у науці й житті.

Він наполягав і наполягає, щоб і в Академії в цілому, і в кожному відділенні чи інституті керівники й організатори науки уважно підходили до визначення пріоритетності і своєчасності посилення уваги до найновітніших і найважливіших напрямів науки.

Борис Євгенович 55 років свого життя виступає в нашому суспільстві у двох іпостасях. Однак головним його заняттям була й залишається творча наукова діяльність. Про її успішність свідчать його фундаментальні монографії і статті. Але є ще не менш масштабна діяльність – організаційна, тобто директорська і президентська. Мій власний досвід багаторічної праці в Академії наук показує, що найбільш рідкісним талантом ученого є талант організатора науки. Талановитих учених в Академії багато, а ось талановитих організаторів дуже мало, навіть у Президії НАН України.

Б. Є. Патону, як нікому іншому в історії АН України, завдяки хисту, досконалому знанню всіх питань, здатності до співпраці, передбаченню соціальних, політичних та партійних викликів, удалося з філігранною точністю вписати механізми існування, функціонування та розвитку такої автономної, майже незалежної структури, як Академія, всередину авторитарного диктаторського режиму, яким у всі часи існування був СРСР.

Переконаний, що організаційну сферу науки не можна вважати менш важливою, ніж саму науку. На превеликий жаль, ці два напрями діяльності, ці дві сфери майже ніколи не об'єднуються в одній людині. Іншими словами, не об'єднуються такі два різні таланти, якщо вони рівнозначно великі за своїми масштабами. У радянській науці я знаю лише три приклади – це Патон, Келдиш і Корольов. Однак ці винятки тільки підтверджують правило.

Організаційні можливості і здібності Бориса Євгеновича, на мій погляд, є визначальними, коли ми хочемо чітко й об'єктивно оцінити справжні досягнення і Інституту електрозварювання, і всієї НАН України. Ще віце-президент Академії наук Євген Оскарович Патон говорив: «Відверто кажучи, потрібно визнати, що деякі дослідницькі установи Академії пропрацювали свій вік вхолосту: люди чимось займалися, щось писали, видавали, підтримували видимість кипучого наукового життя, а за всім цим ховалася порожнеча, нікчемність і надуманість занять».

Енергія, вимогливість, уміння оперативно і чітко контролювати виконання дорученої справи, глибоке почуття відповідальності – це найважливіші риси керівника-організатора, притаманні Борисові Євгеновичу Патону. Саме вони забезпечили величезні досягнення нашої Академії і її високий сучасний авторитет. Ясна річ, в Академії і зараз є установи, які працюють, за визначенням С.О. Патона, «вхолосту». Я переконаний, що тільки наслідування нинішніми керівниками Президії НАН України та її інститутів методів і способів організації наукової діяльності, застосовуваних найяскравішими за всю історію Академії організаторами науки Євгеном Оскаровичем і Борисом Євгеновичем Патонами, дозволить нинішньому поколінню організаторів науки подолати невдачі й помилки, що, звичайно, були і є сьогодні в нашій Академії, і здійснити мрії та сподівання старшого покоління щодо успішного розвитку Академії на багато років. Справді, жоден з інститутів Академії наук не зміг піднятися до рівня, досягнутого Інститутом електрозварювання в галузі фундаментальних і прикладних досліджень. Більше того, Борис Євгенович своєю творчістю побудував міст у космос, створивши разом з іншими новаторами і працівниками Інституту космічні технології для умов глибокого вакууму й невагомості. Ось чому вкрай необхідно вивчити і проаналізувати всю творчу «кухню» організаційної діяльності Б. Є. Патона – від зародження наукової ідеї до її повної реалізації. Йдеться про 10–15 щоденних нарад в Інституті і Президії Академії, їхні протоколи, контроль за їх виконанням, а також про «морські хвилі» – лаконічні записки співробітникам Інституту і Президії, які він сотнями привозив із Криму після відпочинку, щоб на весь рік поставити завдання перед колективами та окремими виконавцями.

Переконалий, систему наукового керівництва і повсякденної науково-організаційної роботи Євгена Оскаровича і Бориса Євгеновича Патонів слід глибоко вивчати всім творчим колективам НАН України, щоб досягти максимальної й ефективної самовіддачі академічних інститутів і самої Академії. Такий підхід до творчого доробку династії Патонів допоможе нам упевнитися в тому, що НАН України зустрине своє століття новими епохальними звершеннями.

Династія Патонів гідно увінчана прижиттєвою славою – від найвищого звання держави до премій, орденів, медалей. На перший погляд видається, що наші найвидатніші сучасники цілком матеріально забезпечені, є улюбленцями долі і влади, попередньої і нинішньої. Проте це не зовсім так. Я знаю, що чимало людей так і думає, навіть не підозрюючи, що Борис Євгенович Патон, як і його батько, неодноразово долав перепони, штучні бар'єри, борючись із чиновниками проти неповажного ставлення до науки, за шанобливі й толерантні стосунки поміж ученими і владою. Слід зазначити, що з наших численних бесід я часто-густо переконувався в тому, що Борис Євгенович завжди був об'єктивним і разом з тим критичним у своїх оцінках керівників партії і держави. Він міг захоплюватися діями, наприклад, Косигіна або Байбакова, водночас гостро критикуючи в приватних бесідах серйозні хиби в поведінці окремих працівників ЦК партії чи уряду. На превеликий жаль, думки, ідеї, знання і досвід сьомого президента Академії – сильного, мудрого, небайдужого – нинішні керівники держави не використовують належним чином. Мені б дуже хотілося побачити, як хтось із перших трьох осіб нашої держави або кожен із них час від часу зустрічався б із Б.Є. Патоном у своїх кабінетах або в Президії НАН України, а краще на природі чи в спортзалі задля проведення двох-трьох годин у цікавих і надзвичайно корисних для них і країни в цілому бесідах. Адже Борисові Євгеновичу притаманне глибоке, ґрунтовне і змістовне державне мислення. Його мозок і неперевершена пам'ять містять величезні знання з численних галузей природознавства, суспільствознавства і взагалі всього життя суспільства. То як же можна не скористатися наявністю в країні такої гігантської постаті, як Патон?!

Борис Євгенович Патон – видатний Громадянин, великий учений, мислитель і геніальний організатор науки, під чийм знаком і небуденним впливом живе не одне покоління вчених та інших творців науки й культури – зробив для України так багато, що в журнальній статті всього й не охопити.

Вплив Патона на українське суспільство різний за силою, змістом, ефективністю, за ще якимись вимірами, але цей вплив – незаперечний факт. І ще треба добре обміркувати, ким би ти сам був, якби не його визначальний вплив – своєю творчістю і самим фактом свого існування – на твоє «я», що могло б заплутатися в компромісах та суєтності. І хоч ти інколи опонуєш його ідеям і його впливу, але так чи інакше вони формують тебе не менше, а часом і більше, ніж найближчі тобі люди й ти сам, зусиллями власного раціо. Саме в цьому, на мою думку, і полягає велич Патона як Людини і Громадянина. Тим більше великий він у тому, що зумів не тільки зберегти наукову спадщину України, але й примножити, збагатити і стати її надійним і єдиним оберегом.

Високоповажний, дорогий і рідний усім науковцям України Борисе Євгеновичу! Дай Боже Вам і далі творити разом із Вашими соратниками і побратимами велику справу подальшого поступу науки! Хай кожен день Ваша душа сповнюється гармонією, серце радістю, чергова мить життя радує своєю неповторністю, а сонячне проміння, родина і друзі щедро наділяють Вас енергією довголіття.

**Костянтин СИТНИК,
академік Національної академії наук України,
почесний директор Інституту ботаніки
ім. М. Г. Холодного НАН України
(Київ)**